

ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ: ΤΟ ΥΠΕΡΦΙΛΟΔΟΞΟ ΣΧΕΔΙΟ ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ

Ιορδάνης ΚΟΥΜΑΣΙΔΗΣ

Περίληψη

Στο παρόν κείμενο θα επιχειρήσουμε μια μικρή εισαγωγή στη σχέση νεωτερικότητας και μοντερνισμού. Εκκινούμε από τις μεταφραστικές και εννοιολογικές αποκλίσεις του όρου *modern*, καθώς και από μια σύντομη επιστημολογική προσέγγιση των εννοιών που συναπαρτίζουν την αρχική συζήτηση. Εν συνεχεία, εξετάζουμε τις δυσχέρειες που παρουσιάζει ο προσδιορισμός της έναρξης της νεωτερικότητας και του μοντερνισμού και, κατόπιν, τα φιλοσοφικής τάξεως ερωτήματα που εγείρει η μεταξύ τους συσχέτιση, κυρίως εκείνα που αφορούν τον αναγωγισμό και την ουσιοκρατία. Τέλος, εμπλέκουμε στην πραγμάτευση και την επόμενη μεγάλη συζήτηση περιοδολόγησης και στυλ, εκείνη της μετανεωτερικότητας και του μεταμοντέρνου.

Λέξεις κλειδιά: Νεωτερικότητα, Μοντερνισμός, Επιστημολογία, Περιοδολόγηση, Στυλ, Τεχνοτροπίες, Αναγωγισμός, Φιλοσοφία της ιστορίας

Εισαγωγή: μεταφραστικοεννοιολογικές αποκλίσεις

Η απόδοση στα ελληνικά του όρου «*modern*» αφενός ως νεωτερικός (κατ' επέκταση, νεωτερικότητα) όταν αναφερόμαστε σε ιστορική περίοδο και αφετέρου μοντέρνος όταν αναφερόμαστε σε στυλ, τεχνοτροπίες και πρακτικές,¹ επιλύει με αρκετά ευφυή τρόπο μια δυνητική παρανόηση ή σύγχυση των δύο όρων που συστεγάζονται στο προλεχθέν *modern*,² τουλάχιστον στην αγγλική και γαλλική γλώσσα. Συνάμα, ωστόσο, φέρνει στο προσκήνιο μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ανοικτή συζήτηση, εκείνη που διερωτάται κατά πόσο ταυτίζονται νεωτερικότητα και μοντερνισμός, ή, έστω εφάπτονται σε μεγάλο βαθμό.

Δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε επιπλέον τη χρήση του «νεωτερικός» και «μοντέρνος» στην κοινή γλώσσα με την έννοια του νέου, του σύγχρονου, του ανανεωτικού, εκείνου που ταυτίζεται με την εποχή του (σε ορισμένες ελληνικές μεταφράσεις, μάλιστα, το *modernization* αποδίδεται ως «εκσυγχρονισμός» –πιθανότατα θα σκεφτόμασταν το «εκμοντερνισμός» στη θέση του), ακόμη και με εκείνη του «μοδάτου». Εδώ, εκτός από την έμμεση πλην ιδιαίτερα θετική σημασιολογία της προόδου, εξυπνοείται και η ταύτιση της προόδου με την εποχή της νεωτερικότητας σε τέτοιο βαθμό έντασης και δεσίματος, ούτως ώστε οτιδήποτε καινοτόμο ή πρωτότυπο ακολούθησε ή θα ακολουθήσει να ονοματίζεται νεωτερικό ως φόρος τιμής στην κατ' εξοχήν περίοδο έκρηξης της προόδου. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Pertti J. Anttonen,³ προσθέτοντας ότι πέραν της θετικής και αισιόδοξης στάσης που συνεπάγεται η αποδοχή της νεωτερικότητας και της ταύτισής της με την πρόοδο, αυτή η στάση επικυρώθηκε από την τεχνολογική, οικονομική, κοινωνική και ηθική εξέλιξη.

Από την άλλη, κατά τον Κώστα Θεολόγου, η νεωτερικότητα (*modernity*) δεν ταυτίζεται ιστορικά ή εννοιολογικά με τον μοντερνισμό (*modernism*). Η πρώτη αναδύεται ομού με την Αναγέννηση, ως ένα είδος επικηδείου του Μεσαίωνα, και εντοπίζεται σπερματικά από τον

1 Σε ένα βαθμό τίθεται σε ισχύ η παλαιότερη σύγκλιση τέχνης και τεχνικής.

2 Για έναν στοχαστή τον οποίο είναι αδύνατον να αγνοήσει κανείς στις πραγματεύσεις περί νεωτερικότητας-μετανεωτερικότητας, τον Fredrick Jameson, η νεωτερικότητα εμφανίζεται υπό τη λέξη *modernus* ήδη από τον 4^ο αιώνα μ.Χ., όπου ο Πάπας Γελάσιος ο πρώτος τον χρησιμοποιεί όχι ως αξιολογικό κριτήριο αλλά ως χρονικοταξινομητικό για τους συγκαίριους πατέρες της Εκκλησίας σε σχέση με τους προηγούμενους, Μια μοναδική νεωτερικότητα, Δοκίμιο για την οντολογία το παρόντος, μετ. Σπύρος Μαρκέτος, (Αλεξάνδρεια, 2007), 27.

3 Μεταμοντερνισμός και έθνος-κράτος στην επιστήμη της λαογραφίας, μετ. Πώργος Κούζας (Πατάκη, 2011), 97-98.

13ο έως τον 15ο αιώνα μ.Χ., εδραιούμενη παράλληλα με την ανακάλυψη της τυπογραφίας, ενώ ο δεύτερος είναι γέννημα του Διαφωτισμού και της Βιομηχανικής Επανάστασης και συνιστά, επίσης, διακριτή περίοδο της νεωτερικότητας.⁴ Ακόμη και στην εν λόγω –διακριτική και θαρραλέα– περιοδολόγηση εμφανίζονται ορισμένες επιστημολογικές επιπλοκές στις οποίες αξίζει να εντρυφήσουμε.

Σύντομη επιστημολογία της σχέσης

«Εποχή είναι μια χρονική περίοδος κατά την οποία αναπτύσσονται ορισμένα χαρακτηριστικά που επιτρέπουν στον ιστορικό να τη διακρίνει από τις άλλες»⁵.

Εκκινούμε ερευνώντας τις αντιστοιχίες των δύο προσδιοριστικών: Εποχή/περίοδος σε σχέση με στυλ/τεχνοτροπία. Εάν αναζητούσαμε τα πεδία έρευνας στα οποία υπάγονται οι εν λόγω ιστορικές και αισθητικές κατηγορίες, θα επιλέγαμε, για την πρώτη, την Ιστορία/ Πολιτική και, για τη δεύτερη, την Πολιτισμική και Αισθητική θεωρία. Με μιας, αναδύονται και τα βαθύτερα υποπεδία: Ιστοριογραφία ή θεωρία/φιλοσοφία της ιστορίας –ιστορία της καθημερινής ζωής και ιστορία ιδεών⁶ αντιστοίχως. Με άλλα λόγια, η νεωτερικότητα, ως καθεστώς ιστορικότητας, έχει ως πλαίσιο αναφοράς την κοινωνία και ο μοντερνισμός την κουλτούρα. Η σύγκλιση εποχής με τεχνοτροπία επιτυγχάνεται επαρκέστερα ίσως στις στιγμές όπου η πρώτη νοείται περισσότερο ως κοινωνική ιστορία και η δεύτερη ως ιστοριογραφία του πολιτισμού.

Εάν, λοιπόν, η ιστορία/περιοδολόγηση αναζητά συμβάντα και πρόσωπα, το στυλ, οι τεχνοτροπίες και οι πρακτικές αναζητούν νόημα, εκφράσεις, αξίες και ήθη. Με άλλα λόγια, ό,τι εντάσσεται στον μοντερνισμό δεν είναι παρά κουλτούρες ως συμβολικά δίκτυα νοήματος. Κατ' αντιστοιχία, εάν η νεωτερικότητα ως περίοδος χαρακτηρίζεται από ιδεώδη, ο μοντερνισμός εκφράζει την υλική και εννοιολογική υπεράσπιση αυτών των ιδεωδών.

Μια, το λιγότερο, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα επιστημολογική προσέγγιση θα ήταν να εξετάσουμε τα δύο υπό μελέτη φαινόμενα μέσα από το πρίσμα αυτού που ο François Hartog ονομάζει «καθεστώς ιστορικότητας».⁷ Στο πλαίσιο αυτό έρχεται στο επίκεντρο, αφενός, ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία διαχειρίζεται το παρελθόν της (και, συνεπαγωγικά, ποιες ιστορικές περιοδολογήσεις αποδέχεται) και, αφετέρου, οι όροι υπό τους οποίους το καθεστώς ιστορικότητας περιγράφει την αυτοσυνειδησία της (άρα, στη δική μας έρευνα, ποιες πρακτικές πλάθουν ή αναπαριστούν αυτή την αυτοσυνειδησία).⁸

Πότε ξεκινά η νεωτερικότητα; Περιοδολογικές δυσχέρειες

Σε γενικότερο επίπεδο, η θεμελιωδέστερη διαίρεση της ανθρώπινης ιστορίας (Αρχαία, Μεσαιωνική και Νεότερη) ανήκει στον Cristoph Keller (Cerllarius) κατά τον 17ο αι.⁹ Το 1751, με το έργο του *Ο αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ΄ (Le Siècle de Louis XIV)*, ο Βολτέρος διευρύνει τα κριτήρια περιοδολόγησης της ιστορίας, η οποία μέχρι τότε μετριόταν κυρίως με βάση τις βασιλείες, λαμβάνοντας πλέον υπόψη και τα πολιτισμικά επιτεύγματα.¹⁰ Συνάμα, τον επόμενο αιώνα (19ο) οι ιστορικές σπουδές καθιερώνονται ως επαγγελματικός κλάδος,

4 Κώστας Θεολόγου, *Φιλοσοφία και Τεχνολογία* (Ελληνοεκδοτική, 2023), 23.

5 Αύγουστος Μπαγιόνας *Η θεωρία της ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre. Πανεπιστημιακές παραδόσεις*. (Α.Π.Θ., 1977), 5.

6 Εδώ ακολουθούμε την προσέγγιση του Πιερ Φρανκαστέλ, ο οποίος θεωρεί ότι το έργο τέχνης δεν αποτελεί μια αυτόνομη εξέλιξη των μορφών, αλλά ανήκει στη γενική ιστορία των ιδεών, βλ. Xavier Barral I Altet *Histoire de l' art* (Presses Universitaires de France, 2006), 17 και Pierre Frankstel *Études de sociologie de l' art* (Denoël, 1970), 7-43.

7 Καθεστώς ιστορικότητας. Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου, μετ. Δημήτρης Κουσουρής (Αλεξάνδρεια, 2011).

8 François Hartog *Καθεστώς ιστορικότητας*, 25.

9 Στην πραγματικότητα διέδωσε το σχήμα των πρώιμων αναγεννησιακών ιστορικών Μπρούνι και Μπιόντο του 14-15ου αι. μ.Χ.

10 Αναφέρεται και στο Τζον Μπάροου *Μια ιστορία των ιστοριών. Έπη, χρονικά, μυθιστορίες και διερευνήσεις από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη μέχρι τον 20° αιώνα*, μτφ. Άσπα Γολέμη (Τόπος, 2014), 442.

ταυτόχρονα με την καθιέρωση της νεωτερικότητας –κατά έναν παράδοξο τρόπο, λοιπόν, η ιστοριογραφία είχε προηγηθεί της ιστορίας και ως τρόπος γραφής αλλά και ως ερώτημα των όρων άρθρωσης της τελευταίας.

Το κεντρικό ερώτημα αναφορικά με τη νεωτερικότητα αφορά στην εκκίνησή της. Μια από τις πιο διαδεδομένες θέσεις είναι ότι ταυτίζεται με τις πρώτες εμφανίσεις του καπιταλισμού ως κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, δηλαδή υπό τους όρους αμφισβήτησης του φεουδαρχικού συστήματος. Αυτή η παραδοχή αμέσως δημιουργεί ένα χρονικό φάσμα έναρξής της από τον 14ο ως την οριστική και διεθνή επικράτησή του τον 19ο αι.¹¹ Ο έγκριτος Νίκος Ψυρούκης¹² τοποθετεί τον 15ο-16ο αι. ως εποχή της όψιμης φεουδαρχίας, όπου μαζί με την ανάπτυξη των επιστημών, των τεχνών, της ναυσιπλοΐας, των γραμμάτων και των πόλεων,¹³ έχουμε και την ταχεία ανάπτυξη της πολεμικής τεχνολογίας, η έναρξη λοιπόν της αποικιοκρατικής περιόδου αναδεικνύει νικητή τον καπιταλισμό, μετά την τελική νίκη των αστικών επαναστάσεων (ολλανδική, αγγλική, αμερικάνικη, γαλλική).

Ένα άλλο αναπάντητο ερώτημα αφορά το αν η νεωτερικότητα αναδύεται με την εμφάνιση των αιτημάτων του Διαφωτισμού ή με την κοινωνικοπολιτική τους εκπλήρωση. Σύμφωνα με τον Hartog, στον οποίο αναφερθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα, η Επανάσταση του 1789, ως κατεξοχήν κοινωνικοπολιτικό γεγονός, αποτελεί την απαρχή ενός νέου καθεστώτος ιστορικότητας. Το καθεστώς αυτό, που θα ονομαστεί αργότερα «νεωτερικό», θέτει πλέον τους όρους για μια κατανόηση της ιστορίας προσανατολισμένης προς το μέλλον, μέχρι και τον θετικιστικό του ορίζοντα.¹⁴ Συνάμα, αποτελεί και το πέρασμα από την ιστορία εκφερόμενη ως πληθυντικό αριθμό στη μορφή που γνωρίζουμε, της Ιστορίας. Αρκεί όμως το πολιτικό ως το μόνο κριτήριο επικύρωσης αυτής της μεταβολής;

Εάν ορίσουμε ως –ένα ακόμη– κρίσιμο κριτήριο την ανάδυση της νεότερης επιστήμης, το ενδιαφέρον μας θα στραφεί λίγο νωρίτερα στον 17ο αι. ως απαρχή της. Η ιστοριογραφία της επιστήμης συμφωνεί με το πρόγραμμα του Διαφωτισμού, εισάγοντας την πίστη στην ανθρώπινη πρόοδο και στην εισαγωγή μιας καθολικής επιστημονικής μεθόδου, μη απαλλαγμένης ωστόσο από την τελολογία.¹⁵ Πράγματι, η νέα επιστήμη –ή, ό,τι γνωρίζουμε σήμερα ως επιστήμη– συνιστά ένα κριτήριο χρονικής ταξινόμησης ως μια συγκλονιστική αλλαγή στις ανθρώπινες κοινωνίες, το ζήτημα, ωστόσο, περιπλέκεται όταν εισέλθουμε στο ερώτημα εάν διαθέτει ισχύ ο μοντερνισμός σε αυτήν.

Βέβαια, από τον Μπρωντέλ¹⁶ κι έπειτα συμφωνούμε ούτως ή άλλως ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να εννοήσουμε την κάθε εποχή ως συμπαγή ενότητα και ότι είναι δεδομένο ότι ο ιστορικός χρόνος διαφοροποιείται βάσει του αντικειμένου της μελέτης.

Κάθε φορά η ιστορική διαδικασία έχει διαφορετική ταχύτητα και ρυθμό, ανάλογα με το αν ο ιστορικός ασχολείται με μεγάλες, αλληλεπικαλυπτόμενες δομές, μέσα στις οποίες η φυσική, η κοινωνική, η οικονομική και η πολιτισμική ιστορία προχωρούν με αργές μεταβολές,

- 11 Για μια επισκόπηση επί της διαμάχης για την εμφάνιση του καπιταλισμού βλ. Μηλιός Γιάννης Βενετία. Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γέννησής του (Αλεξάνδρεια, 2020).
- 12 Οι ταξικοί αγώνες στην εποχή του καπιταλισμού, πρώτος τόμος, (Επικαιρότητα, 1989), 37-41. Ο Ψυρούκης επί της ουσίας υποστηρίζει ότι η απελευθέρωση από τα δεσμά της δουλοπαροικίας με την ελεύθερη πλέον διάθεση/πώληση της εργατικής δύναμης κάθε ανθρώπου προσφέρει ένα νέο ανθρωπολογικό μοντέλο –το τελευταίο δεν δηλώνεται καθαρά ωστόσο συνάγεται από τις θέσεις του και αποτελεί μια καλή αφετηρία στο να σκεφτούμε περί του ποιου είδους ανθρώπου απαιτεί ή διαμορφώνει κάθε ιστορική περιοδολόγηση και κάθε στυλ. Στην εποχή του καπιταλισμού εκείνος που συγκεράζει την παραπάνω εξέλιξη είναι αδιαμφισβήτητο ο homo economicus.
- 13 Για την ανάδειξη των πρωτευουσών του κεφαλαίου (λογοπαίγνιο που δεν αποδίδεται, «capitals of capital) ó το 1780 κι έπειτα βλ. τη μελέτη Youssef Cassis *Capitals of Capital. A history of international Financial Centres, 1780-2005*, trans. Jacqueline Collier, (Cambridge University Press, 2006). Για τον Cassis η κατανόηση των διαχρονικών οικονομικών κέντρων του πλανήτη μπορεί να μας εξοπλίσει καλύτερα στη μάχη κατά των ανισοτήτων.
- 14 Francois Hartog Καθεστώτα ιστορικότητας, 118-119.
- 15 «Με αυτό τον τρόπο, ο κλάδος συνέχισε και διεύρυνε, σε κάποιο βαθμό, την τελεολογική (Whig) προσέγγιση, την οποία ευνοούσαν και οι ίδιοι οι επιστήμονες, επειδή η πρόοδος καθοριζόταν βάσει των βημάτων που οδήγησαν σε ό,τι εκλαμβάνεται ως βασικό συστατικό στοιχείο της νεωτερικής κοσμοθεώρησής μας». Peter J. Bowler – Iwan Rhys Morus Η ιστορία της νεότερης επιστήμης. Μια επισκόπηση., μετ. Βαρβάρα Σπυροπούλου (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012), 7.
- 16 Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στην εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας, μετ. Κλαίρη Μισσοτάκη, (Μ.Ι.Ε.Τ, 1991-98), 3 τόμοι.

ή αν παρακολουθεί τον γρήγορο σφυγμό της πολιτικής ιστορίας.¹⁷

Οι πολλαπλές στρωματοποιήσεις του χρόνου αποτελούν καταστατικό συμπέρασμα και της περίφημης γαλλικής ιστορικής σχολής των *Annales*, όπως και το λογικό συμπέρασμα ότι η κουλτούρα ως έννοια-κοιτίδα συμπεριλαμβάνει όχι μόνο τον πνευματικό-αισθητικό χώρο αλλά ολικά τους τρόπους του ζειν.

Εάν επιστρέψουμε στην ταύτιση του νεωτερικού με το καινοτόμο και το προοδευτικό, διαπιστώνουμε, σύμφωνα με τον Pertti J. Anttonen, ότι και η έννοια της παράδοσης –την οποία, ειρήσθω εν παρόδω, συνηθίζουμε να εγγράφουμε στον συντηρητισμό– είναι, στην ουσία, νεωτερική· ή, ορθότερα, νεωτερική επινόηση.¹⁸ Ακόμη βαθύτερα, παράδοση και νεωτερικότητα στοχεύουν στην περιγραφή κάτι το οποίο ήδη νοείται με νεωτερικό τρόπο (με άλλα λόγια, έχει ήδη παραδώσει την επιστημολογική του εγκυρότητα στη νεωτερικότητα), δηλαδή μέσω νεωτερικών εννοιών και μέσων. Καταλαβαίνουμε ότι στο εν λόγω σχήμα αντιστρέφεται η σχέση παράδοσης-νεωτερικότητας, η οποία ως το πρόσφατο παρελθόν νοείται ως ανταγωνιστική, πλέον νοείται ως η εγκόλπωση τρόπων τινά της πρώτης από τη δεύτερη, ή, άλλως ειπείν, από τη δημιουργία μιας παράδοσης και ορισμένων αναπαραστάσεων που εννοούνται πλέον ως νεωτερικές, «ακόμη και αν εκφράζουν αυτό που δεν είναι νεωτερικό».¹⁹

Ο προαναφερθείς Fredric Jameson διατύπωσε ήδη το 2002²⁰ τους τέσσερις περίφημους αφορισμούς για τη νεωτερικότητα.²¹

1. Δεν μπορούμε να μην περιοδολογούμε.
2. Η νεωτερικότητα δεν είναι έννοια, φιλοσοφική ή άλλη, αλλά μια αφηγηματική κατηγορία.
3. Η αφήγηση της νεωτερικότητας δεν μπορεί να οργανωθεί με άξονα κατηγορίες υποκειμενικότητας· η συνείδηση και η υποκειμενικότητα είναι ανεπίδεκτες αναπαραστάσεως· μόνον καταστάσεις της νεωτερικότητας μπορεί ν' αφηγηθεί κανείς.
4. Καμία «θεωρία» της νεωτερικότητας δεν έχει νόημα σήμερα αν δεν αντιμετωπίζει την υπόθεση μιας μετανεωτερικής ρήξης με το νεωτερικό.

Τι μπορούμε να αντλήσουμε από τα τέσσερα σημεία του Jameson; Ότι είναι αναπόφευκτο το περιοδολογείν, ωστόσο, αφενός, τα κριτήρια της περιόδου «νεωτερικότητα» είναι κατά βάση αφηγηματικά, άρα όχι καθολικής ισχύος και σίγουρα αμφισβητήσιμα από μια αντίστοιχη κριτική, αφετέρου, ότι η μη παραστασιμότητα υποκειμενικότητας και συνείδησης οδηγεί τη νεωτερικότητα να είναι «αφηγήσιμη» μόνο σε καταστάσεις της.²² Συνθέτει, όμως, μια τέτοια «κατάσταση» ο μοντερνισμός;

Επιπρόσθετα, εμφανίζονται τα γνωστά ζητήματα της κριτικής έναντι μιας αφηγηματικής ιστορίας, όπως τα συνοψίζει ο Dray:²³ Η αφήγηση εμφανίζεται κατά βάση ως εξήγηση, προσκομίζει μια αιτιακή αλυσίδα, βάζει σε πρώτο πλάνο την υποκειμενικότητα στη θέαση των πραγμάτων, υπερασπίζεται μια εκ των υστέρων γνώση, αποτελεί κατά βάση σύνθεση ή σύνοψη, επικεντρώνεται σε θέματα που θεωρεί μοναδικά. Ωστόσο, ας διερωτηθούμε: αυτές ακριβώς οι δυσχέρειες δεν αποτελούν ταυτόχρονα και καταστατικές συνθήκες της νεωτερικότητας;

17 Γκέοργκ Ίγκερς Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα, μετ. Παρασκευάς Ματάλας (Νεφέλη, 2006), 20-21.

18 Η παράδοση μέσα από τη νεωτερικότητα. 41.

19 Στο ίδιο.

20 Το βιβλίο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 2007, βλ. προηγουμένως.

21 Μια μοναδική νεωτερικότητα, 39-105.

22 Στο τέταρτο σημείο θα επανέλθουμε στο τελευταίο μέρος της παρούσας πραγμάτευσης.

23 William Dray Φιλοσοφία της ιστορίας, μετ. Αλέξανδρος Μανωλάκης (Εκδόσεις Οκτώ, 2007) 136-167. Στο εν λόγω κεφάλαιο με τίτλο «Η φύση και ο ρόλος της αφήγησης» ο Dray συνοψίζει τη συζήτηση και τις αντιρρήσεις αρκετών φιλοσόφων και θεωρητικών της ιστορίας.

Πότε εκκινεί ο μοντερνισμός;

Παρότι οι δυνητικές απαντήσεις μοιάζουν να διαθέτουν μικρότερο χρονικό άνυσμα σε σχέση με το εκείνο της έναρξης (και της διάρκειας) της καθαυτό νεωτερικότητας, το ερώτημα πότε ξεκινά ο μοντερνισμός μοιάζει πιο δυσπρόσιτο από την άποψη πως τα στυλ δεν εμφανίζονται διαμιάς και ταυτόχρονα σε όλους τους φορείς τους, εν αντιθέσει με το νεωτερικό ερώτημα που βρίσκει σε μεγάλο βαθμό την εκπλήρωσή του στην πολιτική κι ειδικότερα στο κράτος-έθνος. Το ερώτημα πρέπει επομένως να διερευνηθεί πεδίο-πεδίο. Μια διαπίστωση, από τις λίγες στις οποίες συμφωνούν όλοι σχεδόν οι ερευνητές, είναι ότι έχει τις απαρχές του στη λογοτεχνία – αρχικά στην ποίηση των Γάλλων συμβολιστών από το μέσο κι έπειτα του 19ου αι. και αργότερα στις αρχές του 20ού αι. και στην πεζογραφία– και έχει σημαντική επιρροή κυρίως στην αρχιτεκτονική. Τεχνοτροπικώς, τίθεται εξίσου ενάντια στο ρομαντισμό και στο ρεαλισμό²⁴ και μια από τις κορυφαίες του εναρκτικές στιγμές θεωρείται ο τρόπος μέσω του οποίου ο Μπωντλαίρ καταδεικνύει τους αρχετυπικούς χαρακτήρες της νεωτερικότητας.²⁵

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο μοντερνισμός δεν εννοείται ως ένα απλό καλλιτεχνικό στυλ ή ένα διακριτό ρεύμα στην ιστορία της τέχνης. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Ιστορίες τέχνης δεν τον καταγράφουν ως διακριτή τάση (εδώ βέβαια παίζει ρόλο το γεγονός πως οι περισσότερες Ιστορίες τέχνης έχουν ως επίκεντρο τα εικαστικά) αλλά ως μια «ομπρέλα», ένα σύνολο νέων/πρωτοπόρων καλλιτεχνικών τάσεων στο μεταίχμιο 19ου-20ού αι. Συχνά, ωστόσο, αναφέρεται και ως μια σειρά από έξεις της καθημερινής ζωής. Εδώ ακριβώς θα λέγαμε ότι συνίσταται και η σημασιολογική συνάφεια του μοντέρνου με τον σύγχρονο τρόπο ζωής. Ο μοντερνισμός επέφερε βελτιώσεις σε πρακτικές καθημερινής ζωής λόγω της έκρηξης της επιστήμης και της τεχνολογίας, μολαταύτα ο Huyssen επιμένει ότι η τέχνη και η λογοτεχνία παρέμειναν διακριτές σφαίρες από την καθημερινή ζωή.²⁶ Εδώ υπονοείται ουσιαστικά ότι η λειτουργίες της τέχνης σαν να παρέμειναν σε μια κάτι-σαν προνεωτερική κατάσταση.

Για τον Τζέιμσον, που μοιάζει πανταχού παρών σε τούτη τη συζήτηση, τα κείμενα και οι αισθητικές πρακτικές του μοντερνισμού υπήρξαν χρήσιμα στην επεξεργασία και την ανασυγκρότηση των ιδεολογιών της νεωτερικότητας.²⁷ Εδώ θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε μια χρήσιμη διάκριση μεταξύ νεωτερικότητας και ιδεολογιών της. Ωστόσο, η νεωτερικότητα είναι η κατ' εξοχήν εποχή των μεγάλων ιδεολογιών, επομένως υποψιαζόμαστε πως αυτό καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την αποσύνδεση των τελευταίων από τις τεχνοτροπίες, το στυλ και την αισθητική.²⁸

Χοντρικά, στον μοντερνισμό το βασικό διακυβευόμενο ερώτημα δεν είναι τόσο αναφορικά με τις απαρχές του, παρότι, όπως αναφέραμε, ο προσδιορισμός τους έχει μια άλλη τάξης δυσκολία, όσο για τη σημασιολογία του –το αντίστροφο θα έλεγε κανείς σε σχέση με τη νεωτερικότητα, κάτι που ωστόσο μοιάζει να εντείνει τη δυσκολία της συσχέτισής τους.

Εύκολοι αναγωγισμοί και το ερώτημα του τι προηγείται; Η περίοδος ή το στυλ;

- 24 Εδώ φυσικά αναδύεται ένα άλλο ερώτημα: με ποιους τρόπους ο ρομαντισμός και ο ρεαλισμός συνδέονται με τη νεωτερικότητα.
- 25 Βάλτερ Μπένγιαμιν Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού, μετ. Γιώργος Γκουζούλης (Αλεξάνδρεια, 1994).
- 26 Andreas Huyssen *After the great divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism* (Bloomington, 1986), 163-165. Δεν είναι τυχαίο πως στον σχεδόν οκτακοσίων σελίδων τόμο της Ιστορίας της Θεωρίας της Λογοτεχνίας του Κέημπριτζ που αφορά τον Μοντερνισμό και τη Νέα Κριτική Walton Litz – Louis Menand - Lawrence Rainey Ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας/ τ. 7 Μοντερνισμός και Νέα Κριτική, μετ. Γιώργος Καλλίνης (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2013) δεν υπάρχει αναφορά στους τρόπους σύνδεσης του μοντερνισμού με τη νεωτερικότητα.
- 27 Μια μοναδική νεωτερικότητα, σελ. 224. Μάλιστα προσθέτει εν παρενθέσει ο Τζέιμσον, τα μοντερνίστικα κείμενα φτάνουν να επιδρούν έως και στην επιχειρηματολογία των ιδεολογιών.
- 28 Στη διαστολή της, μια τέτοια συζήτηση θα μπορούσε να φτάσει ως την περιλάλητη, ειδικά από τη νεωτερικότητα και έπειτα σχέση αισθητικού-πολιτικού.

Φιλοσοφικές απόπειρες απάντησης

Αποτελεί αναγωγισμό ή σκληρή, σχεδόν δογματική, τελολογία η πλήρης χρονική ταύτιση εποχής και στυλ; Ποιο εκ των δύο προηγείται; Η εποχή γεννά το στυλ, ή το στυλ περιγράφοντάς/ αντιπροσωπεύοντάς την τήν αναγγέλλει και την επιβεβαιώνει; Εισερχόμαστε σιγά σιγά στα χωράφια της φιλοσοφίας, και δη της φιλοσοφίας της ιστορίας.

Ο όρος φιλοσοφία της ιστορίας πρωτοεμφανίζεται στο Δοκίμιο για τα ήθη και το πνεύμα των εθνών του Βολταίρου²⁹ όπου προτάσσεται η ανθρώπινη βούληση και ο ανθρώπινος Λόγος ως καθοδηγητική σκέψη της ιστορίας.³⁰ Κατά τον Dray,³¹ ο σκοπός ενός θεωρησιακού φιλοσόφου της ιστορίας έγκειται στο ν' ανακαλύψει στα παρελθόντα συμβάντα ένα συνολικό σχέδιο ή νόημα το οποίο υπερβαίνει τα συνήθη όρια της δικαιοδοσία του ιστορικού. Με άλλα λόγια, η περιοδολόγηση είναι κατά βάση η πρακτική μιας θεωρησιακής φιλοσοφίας.³² Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε ότι η φιλοσοφία της ιστορίας εμφανίζεται ως μια γνωσιοθεωρία, στον φιλοσοφικό κλάδο δηλαδή που ερευνά το υποκείμενο, το αντικείμενο, τη μέθοδο και της μορφές της γνώσης,³³ εξ ου και το επιστημολογικό πρίσμα ολόκληρης της παρούσας πραγματέυσης.

Η φιλοσοφία και θεωρία της ιστορίας σχεδόν πάντα προτάσσουν την περίοδο και τα συμβάντα από τα στυλ (ή, ακριβέστερα, από τις πολιτισμικές προκείμενες μιας εποχής), βάζοντας κατά τη γνώμη μας ελαφρά τη καρδία το κάρο μπροστά από το άλογο. Σε ορισμένα φιλοσοφικά συστήματα ερμηνείας της ιστορίας εποχή και στυλ συμφύρονται παρά τις οντολογικές τους διαφοροποιήσεις (όπως συμβαίνει κατά τη γνώμη μας στον Χέγκελ).³⁴ Μια περισσότερο έγκυρη φιλοσοφική ιστοριογραφία θα κατανοούσε κάθε εποχή σε σχέση με το πνεύμα της, τουτέστιν με τις συλλογικές κλίσεις που αναπτύσσονται σε έναν λαό και εκφράζονται με τον πολιτισμό του³⁵, δηλαδή με τις τεχνοτροπίες του. Ας σκεφτούμε εδώ και πάλι πόσο δύσκολο μοιάζει αυτό να προσδιοριστεί σε επίπεδο συνόλου της ανθρωπότητας,³⁶ πόσω μάλλον τις εποχές πριν την έλευση του παγκοσμιοποιημένου ψηφιακού κόσμου.

Ούτως ή άλλως, η αντίληψη για τα ιστορικά δεδομένα του παρελθόντος, είτε είναι συμβάντα και περίοδοι είτε στυλ και τεχνοτροπίες, ορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την πλαισίωση της εποχής στην οποία τα διαβάζουμε, διαγράφοντας έτσι μια, τρόπον τινά, «αντίστροφη ερμηνευτική» που θυμίζει ενός είδους αναγωγισμό: Κατανοούμε –και παρανοούμε– τους αρχαίους συγγραφείς, αλλά αυτό γίνεται μέσα από το πρίσμα της σύγχρονης σκέψης, διαβάζοντας το βιβλίο της ιστορίας ανάποδα, από την τελευταία σελίδα προς την πρώτη.³⁷

Ας σκεφτούμε πώς λειτουργεί το παραπάνω στην προσπάθειά μας να περιοδολογήσουμε και –ακόμα πιο δύσκολα– να αντιστοιχήσουμε περιόδους με στυλ.

Επειδή η νεωτερικότητα και ο μοντερνισμός, παρότι κατηγορίες, αποτελούν συνάμα και έννοιες, συμπυκνώνουν πάρα πολλές ιδέες. Εδώ θα μπορούσε να μας φανεί χρήσιμη η ιδέα του Reinhart Koselleck, σύμφωνα με την οποία η ιστορία των εννοιών αποτελούσε μια εμπράγματη κριτική της ιστορίας των ιδεών «στον βαθμό που οι ιδέες θεωρούνταν σταθερά μεγέθη, τα οποία αρθρώνονται απλώς με διαφορετικές ιστορικές μορφές χωρίς να μεταβάλλουν τον πυρήνα τους».³⁸

29 Voltaire *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, 1756.

30 Επί της ουσίας ο άνθρωπος νοείται για πρώτη φορά ως ενεργό υποκείμενο.

31 William Dray *Φιλοσοφία της ιστορίας* 9,

32 Ο Dray προτείνει την πολύ ενδιαφέρουσα διάκριση θεωρησιακής και κριτικής φιλοσοφίας της ιστορίας.

33 Αύγουστος Μπαγιόνας *Η θεωρία της ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre. Πανεπιστημιακές παραδόσεις*. (Α.Π.Θ., 1977), 81.

34 Μολονότι στο τελεολογικό εγελιανό σύστημα η ηθική αλλά και η διανοητική ιστορία της ανθρωπότητας αποτελούν απλώς στιγμές του παγκόσμιου πνεύματος.

35 Αύγουστος Μπαγιόνας *Η θεωρία της ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre*, 167.

36 Για τους κατά τόπους διαφοροποιημένους τρόπους ιστοριογραφίας βλ. Daniel Woolf *A global history of history* (Cambridge University Press, 2011).

37 Καρλ Λεβίτ *Το νόημα της ιστορίας*. Μετ. Κωστής Παπαγιώργης (Γνώση, 2008), 17.

38 Reinhart Koselleck «Ιστορία των εννοιών και κοινωνικών ιστορία» στο Αλεξάνδρα Σφοίνη *Ιστορία των εννοιών. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας μετ. Δόμνα Β. Πασχαλίδου* (Μνήμων, 2006), 77.

Τι καταλαβαίνουμε απ' αυτό; Ότι οι συζητήσεις περιοδολόγησης μάς φέρνουν μαζί τους ως «δώρο» ό,τι ονομάζουμε στη φιλοσοφία ουσιοκρατία και νομιναλισμό: όταν χρειαζόμαστε έναν συγκεντρωτικό χαρακτηρισμό για ένα αντικείμενο (ή, για πλήθη αντικειμένων που συμφύρονται) αναγκαστικά κινούμαστε με φορά από τις –διαφιλονικούμενες– ιδέες στις πιο σταθερές έννοιες. Και αντιστρόφως, οι ιδέες αποτελούν εγχειρήματα που φιλοδοξούν να εκφράσουν με τρόπο πιο υποκειμενικό καθολικοποιημένες έννοιες. Το ίδιο συμβαίνει, ωστόσο, πάνω-κάτω και στα στυλ και στις τεχνοτροπίες, όπου υπονοείται μια βαθύτερη έννοια ή ιδέα που καθίσταται αντικείμενο έκφρασης. Με άλλα λόγια, οι εννοιολογικοποιήσεις και οι «ονοματοδοσίες» εμφανίζονται κατά βάση ως προσπάθειες εξορθολογισμού,³⁹ ενώ φέρουν στο DNA τους όλες τις επιστημολογικές δυσχέρειες των εμπλεκόμενων πειθαρχιών και όλες τις πλαϊσιωτικές τους πολιτικές διαμάχες.

Για τον Σπένγκλερ της περίφημης δίτομης Παρακμής της Δύσης, η υπερφιλόδοξη προσπάθεια που αναγγέλλεται στη διάσημη Εισαγωγή της, δηλαδή η προσπάθεια προκαθορισμού της ιστορίας ενός πολιτισμού συνοδεύεται από ένα εξαιρετικά εύστοχο ερώτημα: Υπάρχει μια λογική της ιστορίας; Υπάρχει πέρα από όλα τα τυχαία και ανυπολόγιστα μεμονωμένα γεγονότα ένα είδος μεταφυσικής δομής της ιστορικής ανθρωπότητας, που είναι ουσιαστικά ανεξάρτητη από τα ευρύτερα ορατά, λαϊκά, πνευματικά-πολιτικά μορφώματα της επιφάνειας;⁴⁰

Ανεξαρτήτως των αμφιλεγόμενων απαντήσεων που έδωσε ο Σπένγκλερ στη συνέχεια του έργου, θεωρούμε ότι το παραπάνω αποτελεί ένα θεμελιώδες ερώτημα της φιλοσοφίας της ιστορίας, και συνάμα του δικού μας πραγματευτικού προγράμματος: ένας ολόκληρος πολιτισμός, μια ολόκληρη και ευμεγέθης ιστορική περίοδος θέτει αφεαυτής τον, τρόπο τινά, «αυτοντολογικό» ερώτημα της λογικής της ιστορίας, των συμβάντων έναντι των βαθύτερων δομών αλλά και συνάμα αγγίζει τον σκληρό πυρήνα του δικού μας ερωτήματος, περί στοιχείων που επιτυγχάνουν να ορίσουν ακέραια μια ολόκληρη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας.

Μετανεωτερικότητα, το ανεστραμμένο είδωλο της νεωτερικότητας που επαναδεικνύει τις αντιφάσεις της

Η δυσκολία συμφωνίας περί του ακριβούς χρονικού σημείου του big bang της νεωτερικότητας εντείνει τον βαθμό δυσκολίας της συζήτησης περί έλευσης της μετα-νεωτερικότητας/ μεταμοντέρνου με μια ουσιώδη διαφοροποίηση: μετανεωτερικότητα και μεταμοντέρνο ξεκινούν να συζητιούνται σχεδόν ταυτόχρονα εν αντιθέσει με τη νεωτερικότητα και το μεταμοντέρνο που υπήρξε μια αργόσυρτη διαδικασία επιστημονικής πραγμάτευσής τους για να καταλήξουμε χονδρικά ότι (μάλλον) ταυτίζονται.

Ο περίφημος Φρέντρικ Τζέιμσον έδωσε μια απάντηση για την επόμενη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας, τη μετανεωτερικότητα, ορίζοντάς το μεταμοντέρνο ως την πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού, στο ομώνυμο περίφημο έργο. Επομένως, περίοδος → μετανεωτερικότητα, πολιτικοκοινωνικό σύστημα → ύστερος καπιταλισμός και πολιτισμική πρακτική → μεταμοντέρνο. Προσπαθούμε να τονίσουμε εδώ ότι εξ αρχής ο Τζέιμσον δεν προχώρησε σε επιστημολογικές διακρίσεις σε σχέση με το τι καθορίζει κάθε εποχή, άλλωστε ως αυτοαποκαλούμενος «κλασικός μαρξιστής» θεωρεί ότι πράγματι το πολιτικο-κοινωνικό σύστημα έχει τα πρωτεία μολονότι περιέγραψε εξαντλητικά τις τεχνοτροπίες της εποχής σε πάρα πολλά πεδία. Για τον ίδιο, η μετανεωτερικότητα αποδιώχνει τα μη πλέον επιθυμητά του μοντέρνου: τον ασκητισμό, τη φαλλοκεντρικότητα, τον μινιμαλισμό, τον αυταρχισμό και την τελεολογία αλλά πάνω απ' όλα την έννοια της διαδοχική προόδου.⁴¹

Συνάμα, στην περίφημη διαμάχη Ζαν Φρανσουά Λυοτάρ και Γιούργκεν Χάμπερμας περί μεταμοντέρνου κρύβεται και ένα ερώτημα που από μόνο του μπορεί να επαναπροσδιορίσει και την ουσία της νεωτερικότητας και του μοντερνισμού και αυτό είναι: Η νεωτερικότητα και

39 Εννοώντας μια εξαγνισμένη πρόοδο ως πορεία προς τον Λόγο.

40 Η παρακμή της Δύσης. Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας. Τόμος Α, Μορφή και πραγματικότητα, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, (Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 2003), πρώτη έκδοση 1922, 17.

41 Φρέντρικ Τζέιμσον Μια μοναδική νεωτερικότητα, 11.

ο Διαφωτισμός υπήρξαν μια αποτυχία ή ένα εξ υπαρχής προβληματικό προγραμματικό αίτημα; Η βασική κριτική του μεταμοντέρνου, κυρίως εκφραζόμενου εδώ από τον Λυοτάρ, αφορά τις μεγάλες αφηγήσεις μεταξύ των οποίων αμφισβητείται η καθολικότητα λόγου και αντικειμενικής αλήθειας στην αφήγηση της ιστορίας. Ολοποιητικό σχήμα, κατ'εξοχήν τέτοια η ιστορία αλλά και κατεξοχήν τέτοια και η προσπάθεια περιοδολόγησης – αντιθέτως ευνοείται στο μεταμοντέρνο η κατασκευασιοκρατία. Επομένως, οι λόγοι περί περιόδων και τεχνοτροπιών είναι πιθανότατα και αυτοί κοινωνικά κατασκευασμένοι, ολοποιητικοί και στο βάθος ολοκληρωτικοί· μόνη διέξοδος οι εκατομμύρια ατομικές, υποκειμενικές, ισάξιες μικροαφηγήσεις. Όμως ακόμη και αν το αποδεχτούμε αυτό, δεν συνιστά την έναρξη μιας νέας εποχής και μιας νέας τεχνοτροπίας; Αρκεί η παραπάνω κριτική για να καταστεί αυτή νέα εποχή αληθής και τελεσίδικα έγκυρη;

Εν κατακλείδι, η συζήτηση για τις συσχετίσεις ανάμεσα στη νεωτερικότητα και στο μοντέρνο μπορεί να αποδεικνύεται ιδιαίτερα δυσχερής – όπως, πιστεύουμε, φάνηκε από τα ιστορικά συμβάντα και τα διανοητικά σχήματα στα οποία αναφερθήκαμε. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά χρήσιμη και παραγωγική, καθώς φέρνει στο επίκεντρο ερωτήματα καίρια για την περαιτέρω ιστορική και διανοητική πορεία της ανθρωπότητας.

Βιβλιογραφία

- Anttonen, P. J. *Μεταμοντερνισμός και έθνος-κράτος στην επιστήμη της λαογραφίας. Μετάφραση Γιώργος Κούζας*. Αθήνα: Πατάκη, 2011.
- Barral A., X. *Histoire de l'art*. Paris: Presses Universitaires de France, 2006.
- Bowler, P. J., και Morus I. *Η ιστορία της νεότερης επιστήμης: Μια επισκόπηση*. Μτφ. Β. Σπυροπούλου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.
- Cassis, Y. *Capitals of Capital: A History of International Financial Centres, 1780–2005*. Trans. by J. Collier. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Dray, W. *Φιλοσοφία της ιστορίας*. Μτφ. Α. Μανωλάκης. Αθήνα: Οκτώ, 2007.
- Francastel, P. *Études de sociologie de l'art*. Paris: Denoël, 1970.
- Huyssen, A. *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Bloomington: Indiana University Press, 1986.
- Voltaire. *Le Siècle de Louis XIV*. Paris: Garnier 1751.
- . *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*. Genève, 1756.
- Wolf, D. *A Global History of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Θεολόγου, Κ. *Φιλοσοφία και Τεχνολογία*. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική, 2023.
- Hartog, F. *Καθεστώτα ιστορικότητας: Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*. Μτφ. Δ. Κουσουρή. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011.
- Ίγκερς, Γ. *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*. Μτφ. Π. Ματάλας. Αθήνα: Νεφέλη, 2006.
- Koselleck, R. «Ιστορία των εννοιών και κοινωνικών ιστορία». Στο Α. Σφοίνη (επιμ.), *Ιστορία των εννοιών: Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*. Μτφ. Δ. Β. Πασχαλίδου. Αθήνα: Μνήμων, 2006.
- Λεβίτ, Κ. *Το νόημα της ιστορίας*. Μτφ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση, 2008.
- Litz, W., L. Menand, και L. Rainey. *Ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας, 7: Μοντερνισμός και Νέα Κριτική*. Μτφ. Γ. Καλλίνης. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2013.
- Μηλιός, Γ. *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γέννησής του*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020.
- Μπαγιόνας, Α. *Η θεωρία της ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre: Πανεπιστημιακές παραδόσεις*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1977.
- Μπάροου, Τζ. *Μια ιστορία των ιστοριών: Έπη, χρονικά, μυθιστορίες και διερευνήσεις από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη μέχρι τον 20ό αιώνα*. Μτφ. Α. Γολέμη. Αθήνα: Τόπος, 2014.
- Μπένγιαμιν, Β. *Σαρλ Μπωντλαίρ: Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*. Μτφ. Γ. Γκουζούλης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1994.
- Μπρωντέλ, Φ. *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στην εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*. Μτφ. Κ. Μισσοτάκη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991–1998. 3 τόμοι.
- Σπένγκλερ, Ό. *Η παρακμή της Δύσης: Περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας. Τόμος Α: Μορφή και πραγματικότητα*. Μτφ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 2003.
- Τζέιμσον, Φ. *Μια μοναδική νεωτερικότητα: Δοκίμιο για την οντολογία του παρόντος*. Μτφ. Σ. Μαρκέτος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011.
- Ψυρούκης, Ν. *Οι ταξικοί αγώνες στην εποχή του καπιταλισμού, πρώτος τόμος*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1989.

